

УДК: 342.553(477)

Бутирін Є.О.

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри

Місцеве самоврядування періоду козацької доби (кін. XV ст. -пер.пол. XVII ст.).

Анотація. Досліджено виникнення козацтва та функціонування органів козацького самоврядування (кін. XV ст. -пер.пол. XVII ст.). Висвітлено, що зібрання всіх без винятку козаків – рада (коло), була вищим органом влади на Запорозькій Січі. Чернецькою радою вона називалася тоді, коли козаки збиралися не за старшинською, а за власною ініціативою. Також на раду могли зібратися лише старшини, а в окремих випадках на коло могли запросити не все козацтво, а лише депутації від куренів. Існування ради не регламентувалося формальними правилами, традиційно коло скликалась щорічно 1 січня на Січі, для переобрання отамана та старшини, а в разі поточної потреби скликалися неординарні ради, які могли збиратися там де виникала така потреба. Рада була дорадчим органом, інструментом досягнення консенсусу, прийняття спільного рішення, яке ставало обов'язковим для спільноти, що його ухвалила. При ухваленні рішення рада розділялася на два кола – старшинське та чернетське, що обіймало чернь – простих людей. І дуже часто, коли чернетське коло одностайно приймало рішення, то старшині, навіть мимоволі, доводилось приставати на бік більшості. В ознаку прийняття рішення били в литаври та давали гарматні залпи.

На повагу ради виносились найважливіші питання щодо життєдіяльності козацької громади, а саме: встановлення військового устрою, обрання виконавчих органів – отамана, старшини, питання війни та миру, проведення переговорів з послами інших держав. В особливо важливих справах рада ставала вищою судовою інстанцією.

Визначено, що виконавчу владу в козацькій громаді обіймав кошовий отаман, який обирався загальним колом на один рік та мав потужний вплив на повсякденне життя Січі. Здійснювати виконавчу владу кошовому отаману допомагала козацька старшина – суддя, осавул, писар, яка обиралася задля виконання волі громади. Джерелом влади була не владолюбна старшина, а козацька спільнота, її воля. А відтак успіх керівництва залежав від здібності інтегруватися в спільноту, знати її потреби та видавати лише ті накази, які визнавались козаками та виконувались добровільно. Будь-який примус з боку старшини щодо виконання наказів козаками, або їх покори, був неможливий та протирічив би козацькій демократії.

Ключові слова: козак, реєстрове козацтво, Запорізька Січ, кошовий отаман, старшина.

Постановка проблеми. Еволюційний розвиток національної правової культури в Україні потребує серед іншого ідейного наповнення кращими здобутками попередніх поколінь. Питання державно-правової спадщини українського народу викликає жваве обговорення у наукових колах і дає можливість підійти всебічно до вирішення сучасних потреб Української держави. Особливу цінність становить оригінальний, автентично український досвід правотворення, яскравим прикладом якого було козацьке місцеве самоврядування.

Вивченням функціонування місцевого самоврядування займалися видатні історики і правознавці, серед яких І. Черкаський, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Грушевський, О. Єфименко, П. Куліш, М. Слабченко, і багато інших. В умовах незалежної України ці дослідження стали ще активнішими, про що свідчать цікаві публікації О. Гуржія, В. Кульчицького, І. Усенка, І. Бойка, І. Грозовського, Т. Чухліба та ін. авторів. Заразом немає чіткої та послідовної історико-правової характеристики функціонування органів

місцевого самоврядування козацької доби (кін. XV ст. -пер.пол. XVII ст.), тому метою цієї статті є виявлення особливостей функціонування органів козацького самоврядування в різних видах козацтва як суспільно-правового феномену.

Вперше слово «козак» з'являється в монгольських хроніках де під ним розуміється – одинак, схильний до завоювання, який немає ані дома, ані сім'ї [1]. Ми згадали про це тому, що саме зазначений спосіб життя українці перейняли у татар освоюючи південноруський степ. Історичні джерела кінця XV ст. містять перші згадки про те як мешканці Подніпров'я здійснювали «уходи», займалися різними промислами – полюванням, рибальством, солеварінням, наймалися в охорону «Великого кордону» між Великим князівством Литовським та Кримським ханством [2, с. 194].

Поширенню уходництва сприяла велика кількість дичини, бо – коням і будь-якому бидлу хованье там розкішне по дібровах та свиням по дубчаках через зиму, там радо бидло всяке множитися. Зубрів, оленів, лисиць й іншого звіру велика чисельність. Меду... доброго, чистого, білого без бортей та без всякої праці велике, не тільки з пасік, а й готового з вепетів видраного [3, с. 21]. Походи по сіль також користувались попитом, як відзначилось в люстрації 1552 р [4, с. 83].

Посеред значної кількості гіпотез щодо походження козацтва, цікавою є думка М. П. Дашкевича, яка будується на відомостях з літописів оприлюднених польським дослідником М. Стрийковським та аналізі організації громад Болоховської землі. На його думку, після ординської навали, окремі татари, піддавшись впливу місцевої людності, осідали на Поділлі, приймали хрещення, займалися землеробством. За несення військової служби козаків наділяли землею та зараховували до окремих підрозділів, які входили до складу литовського війська під проводом своїх отаманів [5]. Дослідник звертав увагу на устрій сільських громад цієї місцевості, які прагнули до общинного життя та самоврядування, очільниками таких спільнот були

отамани. Існуючи в умовах постійної зовнішньої загрози вони завжди були готові дати відсіч ворогу [6, с. 36, 44].

З наведеною точкою зору не погоджувався М. К. Любавський, зауважуючи на відсутність літописних джерел та звертаючи увагу на те, що й в інших регіонах України сільських старшин також називали отаманами [7, с. 229]. Татарське слово «отаман», як очільник громади, входить в обіг саме за татарську добу. І власне на них покладался збір данини для ординських ханів, окрім цього вони виконували адміністративні функції та, зазвичай, були військовими ватажками. Більш того, відомості щодо наділення татар землею поблизу Овруча жалуваною грамотою Казимира IV наприкінці XV ст. змусила М. К. Любавського погодитись з тим фактом, що частина татар могла бути осаджена й на Київщині [8, с. 531].

Є велика вірогідність й того, що «козаки з Поділля», про яких згадував М. Стрийковський, посилаючись на літописні джерела [9, с. 19], отримали землі у такий саме спосіб. А відтак, гіпотеза М. П. Дашкевича, навіть попри відсутності літописних свідчень, не позбавлена сенсу, бо за відомостями етнографічної розвідки П. Г. Клепатського, у складі населення Київщини, найбільший відсоток, після українців, припадав на татар [10, с. 446]. Показовим можна вважати й той факт, що в королівській грамоті від 5 вересня 1561 р. міститься повеління державцям про набір на господарську службу за домовленістю з перекопським «царем» двадцяти чотирьох білгородських татарських козаків [11, с. 157]. А Канівському старості М. Вишневецькому було велено, через своїх служебників, передати татарським козакам сукно, як плату за військову службу. І навіть зазначались їх імена: Ясе-хожа, Карача-ачкай, Джаншиш, Муся та ін [12, с. 157]. Отже можна вести мову про доведеність факту служіння татарського козацтва господарю Литовському, а відтак і вірогідність їх осідання в українських волостях або уходу на Січ.

Певну частину «вільних людей» складала шляхта Великого князівства Литовського, яка до укладення Люблинської унії була представлена дрібними

литовськими лицарями, що мали в своїй власності лише зброю та обладунки. Створення Республіки Обидвох Народів, збіглося у часі з модернізацією військової справи в Європі, коли середньовічну феодальну військово-політичну організацію заступила масова регулярна армія. У цій новій реальності ополчення лицарів, як основне військо, втрачає свою актуальність. За умовами унії 1569 р. українські землі переходили з під Князівства та ставали частиною Корони, чинне законодавство якої визнавало шляхтою лише тих, хто міг документально підтвердити свої права на земельні володіння з селянами. Вже наступного за унією року розпочалася люстрація Брацлавського та Київського воєводств. Ревізорі вимагали від землевласників пред'явлення жалуваних грамот на підтвердження своїх ленних прав [13, с. 22]. Як наслідок, значна частина литовської шляхти пішла на Січ, поповнюючи собою ряди козачого стану.

Як вже зазначалось, попри декларування великокнязівською владою принципу «нерушення старини», трансформація руських удільних князівств у воєводства супроводжувалося руйнуванням общинного землеволодіння, яке заступалося великокнязівськими роздачами маєтностей особам, які перебували на військовій та адміністративній службі – князям, зем'янам, шляхті, боярам. У підсумку, чисельна частина селян була позбавлена землі, що, у свою чергу, обумовило відхід селян з центральних регіонів на окраїни. Втім це явище не дуже турбувало владу і вона не стала на перешкоді. Більш того, планувалося отримати зиск від цього процесу, використавши переселенців як заслон від набігів кримців.

Територіально формування козацького стану відбувалося в Київському, Чернігівському, Брацлавському та східній частині Подільського воєводствах. Як зазначав у своєму літописі Григорій Грабянка: «поляки через деякий час поклали використати мешканців цих земель як робочу силу, та оскільки ці люди ще здавна були людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ з мечем, а не до трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за

порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебиваючись ловлею звіра та риби і морськими походами на бусурман» [14, с. 246] .

Довірена особа Стефана Баторія та його секретар Р. Гейденштейн, який зберіг цю посаду й при Сигізмунді III, так писав про козаків – вони переважно займаються рибальством і добичництвом, та вважають ворогом кожного, від кого сподіваються отримати більшу здобич. Втім, оскільки посеред них більшість складала християни, то їм була притаманна стійка неприязнь до невірних, насамперед татар, саме тому вони нероз давали допомогу польським королям. З огляду на те, що вони займають нижню частину Польщі, яка межує з річкою, то й зветься низовими. І кінні, і піші люди так само зветься загальним ім'ям козаки, що з доброї волі збираються задля занять розбоєм на прикордонні [15, с. 259].

Щодо вітчизняних наукових розвідок історії козацтва, які починають з'являтися в XIX ст., то насамперед слід згадати дослідження В. Б. Антоновича, який виводив генезу українського козацтва від общинного побуту Русі княжої доби та подальшої народної колонізації степового прикордоння, в якій провідна роль відводилась південноукраїнським старостам [16, с. 46-48]. Але у нього був опонент М. О. Максимович, який у свою чергу зазначав, що в Україні, з обох сторін Дніпра, козацтво розвивалось з XVI ст., як особливий стан малоросійського народу, посеред інших станів, тобто духівництва, шляхетства, міщанства, посполства [17, с. 261-262].

У цей же час починає формуватися й польська історіографія, яка виключно негативно ставилася до феномену українського козацтва закидаючи йому перешкоду польському культурному плугові на теренах «дикого поля». Українське козацтво подавалося як збіговисько різного зброю на південному прикордонні, яке не стільки стояло на заваді татарських навал, скільки саме займалося грабіжництвом. А чисельне зростання цього збіговиська, наприкінці XVI ст., закономірно призвело до зіткнення козацьких інтересів з інтересами шляхти, яке можливо були вирішити лише через збройне

протистояння [18, с. 27]. Окремі дослідники навіть відстежували генетичний зв'язок українського козацтва з норманським слідом та подавали його як стихійну силу, заточену на руйнацію державних устоїв [19, с. 152].

Відновлення державності на предстепових кордонах розпочинається з кінця XIV ст., після входження Подніпров'я до складу Великого князівства Литовського та пов'язано воно з ім'ям князя Вітовта, який ходив у військові походи в південноруські степи [20, с. 7]. Звільнені землі Чорноморського узбережжя зі всіма замками – Чернаго города (Аккермана), Качибєя и Каравула на Дністрі, були передані у 1442 р. шляхтичу Теодору Бучацькому. Ці заходи спрямовувались на запобігання татарським вторгненням, що, у свою чергу, створювало безпечні умови для подальшої колонізації Поділля [21, с. 25-27]. Нові державці були зобов'язані власним коштом укріплювати отримані замки та містечка. Формування військово-службової верстви підтверджує М. С. Грушевський, наводячи відомості щодо роздачі угідь у Західному Поділлі [22]. Згодом ці процеси поширились на Київщину та Брацлавщину, хоча зі смертю великого князя Вітовта суттєво загальмувались. Втім тисячі бояр, саме так звалися в князівстві військовослужбовці, отримали земельні володіння в південній передстеповій смузі від Поділля до Лівобережжя, як плату за свою службу та стали опорою Литовської держави на прикордонні [23, с. 25].

Бо, з 1478 р., коли Кримський юрт набув статусу васала Османської Порти, активізувалась й татарська експансія на степові прикордонні землі, яка набула стійку тенденцію до поширення та сягала земель Волині і навіть Київщини. Велике князівство Литовське не мало ресурсу на утримання прикордонної армії і місцеве населення було змушене самостійно протистояти татарській навалі. І з точки зору литовської влади це була не потреба, а обов'язок мешканців, закріплений у Статуті Великого князівства Литовського – аби усі міщани і піддані наші часу навальної потреби і з іншими людьми нашими земськими війну служили, або з дозволеньем нашим на війну виправляли [24, с. 68].

Варто відзначити і державницьке начало у формуванні козацького стану, а саме урядові заходи Речі Посполитої щодо колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Саме колонізація земель аж до кордону з Московією, була запорукою польського панування на цих теренах. Конституція 1590 р., що була ухвалена варшавським сеймом зазначала, що пусті місця на прикордонні з Білою Церквою не приносять ніякого зиску, ані державного, ані приватного, вони повинні приносити користь і даремно не пустувати. А тому, сейм ухвалив, роздавати пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою [25]. Отже намагаючись здобути земельні володіння, тисячі безпомісних шляхтичів з Волині та Галичини, які не змогли документально підтвердити перед короною свої земельні права, долучились до колонізації. Значна частина прибульців на Подніпров'я присвячувала себе, переважно, військовому ремеслу. Зростання престижу козаків, яких починали залучати до королівської служби, привертало до їх рядів привілейовані верстви українського і польського походження. Саме шляхтичи становили питому вагу козацької старшини [26, с. 14-20].

Наслідком запровадження програмних настанов конституції 1590 р., стало посилення соціального гноблення. Кулачне право яке домінувало на цих землях сприяло розквіту шляхетських міжусобиць, про що говорять актові матеріали кінця XVI ст. Наслідком шляхетських грабівницьких розборок ставала зміна власників землеволодінь, захоплення маєтків та селян, з постфактовим виправленням підтверджувальних документів на право володіння. Реєструвались такі володіння як міста або містечки, а відтак зверхність над ним – суд, податки, повинності, належала землевласнику [27, с. 26].

Переважна більшість населення селилася в «слободах» і відмовлялася підпорядковуватись старостинській владі, поіменуючи себе козаками. Всіх приваблювало право козаків на володіння землею, та те, що вони не підпадали під кріпацтво, можливістю вільного господарювання. Проте їх самовизначення не співпадало з поглядами королівських комісарів, які у своїх

звітах називали їх «непослушними» - такий непослух у них і свавілля, що вже не поважають зовсім ані бога, ані когось іншого [28, с. 39].

Саме внутрішньою потребою козацтва в своїй організації, яка була обумовлена постійно зростаючою його чисельністю, можна пояснити появу Запорозької Січі. Постійне перебування козаків поза волостями диктувало необхідність їх об'єднання в згуртовані загони під проводами авторитетних отаманів. Міркування створити на порубіжжі міцну твердиню задля протистояння татарській агресії, з'явилася ще на початку XVI ст., коли литовський уряд замислювався над можливістю прийняття козаків на державну службу. Грошей, як зазвичай, у держави не вистачало і реалізувати задумане вдалося лише кн. Д. Вишневецькому і вже в середині століття, збудувавши фортецю на одному з дніпровських островів. За що Сигізмунд II Август особисто подякував талановитому організатору. У свою чергу М. С. Грушевський відзначаючи заслуги князя назвав його духовним батьком огнища нової української плебейської республіки [29, с. 90-115].

Організація громади на Січі суттєво різнилася від укладу козаків, що мешкали на волостях. Запороже, писав М. С. Грушевський, значно випередило, у своїй політичній еволюції, козаччину «городову», або як її традиційно називають – організацію її «на волости». Де вона ще була вповні безправною, не признаною як організація, як суспільна верства, не організованою вповні, пригніченою властю адміністрації й шляхти. Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідованою, а далі й організованою силою, перейнятою почуттям своєї окремішності й незалежності. Пізніша традиція, що вважала Запороже владним осередком і головою козаччини, й його рішення (а не рішення військової ради городових полків), авторитетними для всієї козаччини, мала таким чином свій корінь і оправданне в відносинах ще з середини XVI ст. Запороже було огнищем козацької сили, солідарності, організованості [30, с. 141].

У який же спосіб самоврядуувалась козацька спільнота? Від самого початку козацтво чинило супротив всім формам концентрації влади в руках окремих особистостей, намагаючись вирішувати повсякденні питання виходячи з рівності, яка поширювалася й на очільників. Цей егалітарний устрій, притаманний козацькій громаді, не можна ототожнювати з класичною демократією, бо остання передбачає передачу владних функцій окремим особам чи органам. Щодо козацької спільноти, то вона ніколи в повному обсязі не делегувала своїх прав, будучи готовою в будь-який момент долучитися до прийняття владного рішення.

Зібрання всіх без винятку козаків – рада (коло), була вищим органом влади на Запорозькій Січі. Чернецькою радою вона називалася тоді, коли козаки збиралися не за старшинською, а за власною ініціативою. Також на раду могли зібратися лише старшини, а в окремих випадках на коло могли запросити не все козацтво, а лише депутації від куренів. Існування ради не регламентувалося формальними правилами, традиційно коло скликалась щорічно 1 січня на Січі, для переобрання отамана та старшини, а в разі поточної потреби скликалися неординарні ради, які могли збиратися там де виникала така потреба. Рада була дорадчим органом, інструментом досягнення консенсусу, прийняття спільного рішення, яке ставало обов'язковим для спільноти, що його ухвалила. При ухваленні рішення рада розділялася на два кола – старшинське та чернетське, що обіймало чернь – простих людей. І дуже часто, коли чернетське коло одностайно приймало рішення, то старшині, навіть мимоволі, доводилось приставати на бік більшості. В ознаку прийняття рішення били в литаври та давали гарматні залпи.

На думку І. С. Стороженка козацька лицарська ідеологія засновувалась на пасіонарному імперативі: «Будь тим, ким ти повинен бути», відповідно до якого козацька спільнота ухвалювала рішення не за «згодою більшості», а за «загальною згодою», коли незгодних могли ліквідувати фізично. Іншими словами, почуття найвищої спільності «ми» мусило абсолютно придушувати

кожне конкретне «я», бо тільки за таких умов забезпечувалася колективна захищеність у небезпечних умовах воєнного промислу [31, с. 6-18].

На повагу ради виносились найважливіші питання щодо життєдіяльності козацької громади, а саме: встановлення військового устрою, обрання виконавчих органів – отамана, старшини, питання війни та миру, проведення переговорів з послами інших держав. В особливо важливих справах рада ставала вищою судовою інстанцією [32, с. 203-340].

Щодо виконавчої влади в козацькій громаді, то її обіймав кошовий отаман, який обирався загальним колом на один рік та мав потужний вплив на повсякденне життя Січі. Здійснювати виконавчу владу кошовому отаману допомагала козацька старшина – суддя, осавул, писар, яка обиралася задля виконання волі громади. Джерелом влади була не владолюбна старшина, а козацька спільнота, її воля. А відтак успіх керівництва залежав від здібності інтегруватися в спільноту, знати її потреби та видавати лише ті накази, які визнавались козаками та виконувались добровільно. Будь-який примус з боку старшини щодо виконання наказів козаками, або їх покори, був неможливий та протирічив би козацькій демократії [33, с. 29].

Низовою структурною ланкою Січі були курені, як осередки козацьких земляцтв, назви яких йшли від місцевостей, в яких мешкали козаки на волостях. Так, у XVI ст. на Запоріжжі нараховувалось сім куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський та Дядьківський [34, с. 203-240]. Курінь знаходився під проводом курінного отамана, який обирався курінною радою з авторитетних козаків, та не потребував затвердження на посаді з боку загального січового кола. Навпаки, простежується закономірність, що сподіватися на посаду кошового отамана міг претендент, який в своїй кар'єрі мав досвід управління куренем.

Власне окремі дослідники розглядають статус отаманів козацьких громад, як подібний до старост королівських замків. Так, у грамоті Яна-Казимира від 18 серпня 1649 р. йдеться про те, що осіб козакам тим нашим привілеєм

оберігаємо, вони не мають бути суджені від наших старост, державців та намісників, а їх же отамани в справах розсудних чинити мають замість городових урядів [35, с. 67]. Проте існують і застереження щодо аналогії компетенції старост і отаманів. В. О. Щербак зазначає, що до початку Національно-визвольної війни не лише місцеві урядовці, а й окремі власники населених пунктів часто втручалися в козацькі справи, чинили утиск адміністрації реєстрового війська [36, с. 123].

Окрім суто військової організації життя на куренях в самій Січі варті згадки й фобург-містечки, що забезпечували оборону підступів до Січі, а разом з тим і терпіли захожих людей. Бо січовий острів вмщував не більше ніж 8 тис. козаків, у той час як всього їх налічувалось до двадцяти тисяч, решта знаходила притулок у військових містечках [37, с. 23]. Де поручь з козаком можна було побачити й дрібного крамаря, селянина та навіть жінку, проте всі вони перебували під військовим правом. Цей сторонній фобурговий люд, який постійно був в русі, то заходячи, то відходячи з містечка, дуже швидко пристосовувався до військових порядків. Втім не можна вести мову про те, що ці запорозькі містечка мали перспективу розвинути в сталі громадські спільноти, але й суто військовими вони також не були.

Кількість таких містечок була невелика і перше місце посеред них поправу належало Кодакові [38, с. 21, 114]. Вважалося, що той хто володів Кодаком, той володів ключами від Січі. Так є відомості про фобурги: Переволочне [39, с. 131], Мишурин Ріг [40, с. 244], Микитин Ріг, Самар, Кам'яний Заток [41, с. 147], Романково, Половиця [42, с. 41].

Як зазначає акад. М. Є. Слабченко – запорозькі містечка не мали своєї питомої політичної фізіономії. Вони світили відображеним світлом Січі [43, с. 163]. За ілюстраціями королівщини людяність містечок ділилась на січовиків та підлеглих війську. Ці останні звалися поспільством і об'єднувались в громаду міста [44, с. 217]. З огляду на військові потреби, на ту систему, за якою розташовувались січовики, міська людність також поділялась на сотні, під

проводом сотників. Під сотниками перебували очільники поселських десятків – десятники. Цей десятичний поділ пішов від того, що січовики жили посеред містечкової людності, а їх хати звалися десятковими, до яких ще й додавалася назва куреня до якого належав січовик. Історичні документи свідчать про застосування цього поділу навіть до мешканців монастирів [45, с. 116].

З часом поспільство набувало твердої осілості в фобургах, на відміну від січових козаків, а це, у свою чергу, формувало потребу в запровадженні посади отамана для осілої людності. Таким чином складається практика, коли владу в місті обіймали два отамана – козачий та посполитий [46, с. 134]. За військовою регулою отамана не обирали, а призначали з кошу до подальшого розгляду. Кош тримав отаманів під контролем і останні повинні були дотримуватись «високоповелительного ордера» - інструктивного припису, за яким десятник чи отаман не повинен був «обходительно жил, не чинил не мальейших сор и раздоров, ... виновных изыскивал, на взятки отнюдь не ластился, не допускал никого до опустошения рубкою буераков» [47, с. 166].

Помічник отамана звався десятковий чаус, його обирав собі сам отаман. Але джерела не містять подробиць щодо цієї посади, чисельності, функцій тощо. Канцелярська робота покладалася на писаря, на утримання якого кожний посполитий повинен був сплатити 5–10 коп. на рік.

На поспільство покладалася ціла череда повинностей, які були безпосередньо пов'язані з військовою службою. Не відбуваючи службу особисто, вони приймали участь в забезпеченні здійсненні цієї служби січовиками. Так посполита громада мусила виділяти косарів, забезпечивши їх громадським утриманням, задля заготівлі сіна. Важким тягарем був «постой», коли обиватель на всю зиму приймав козаків, забезпечуючи їх та їх коней харчами та фуражем. Людність несла підвідну повинність, виставляючи визначену отаманами кількість возів. На поспільство покладалася обов'язок робити греблі й гатити гаті – в разі якщо в тому громадська потреба існувала. Возводити

засіки та фортеці теж хтось повинен був. Ці повинності розкладалися по десяткам посполитої людності і нікого від неї не звільняли [48, с. 31]. А поряд з повинностями військового типу доводилось ще й нести натуральні та грошові. «П'ята рибина», «бджоляна десятина», десятина за користування військовою землею, все повинно було справно надходити до Січі, без огляду на крайню скудність обивателя [49, с. 374].

Січове гноблення фобургських громад було не меншим ніж на підкоронних українських землях. Збирання податків доводило до відчаю і поспільство, і навіть громадських очільників. Так, акад. М. Є. Слабченко наводить випадок, коли на кодацьку людність було накладено податок майновий по одній полтині, втім отаман громадський, замість збирання платні, невідомо куди втік, а ніхто інший заступати ту посаду не хотів [50, с. 199].

На початку XVI ст., представники великокнязівської влади в південно-руських землях – київські воєводи, черкаські та канівські старости, на яких покладався догляд за несенням прикордонної служби, чинили протекцію козакам та переконували свого господаря в тому, що лише регулярні козацькі експедиції стримували агресивну активність кримчаків. Ці запевнення, опосередковано підтверджувались численним скаргами від турецьких та татарських очільників на свавілля українського козацтва [51, с. 27].

Саме з ініціативи південноукраїнських старост, підтриманої Сигізмундом I, ще у 1524 р., на засіданні державної ради Великого князівства Литовського, слухалося питання щодо прийняття заgonу козаків для несення прикордонної служби. Передбачалося виділити кілька сотень коп грошей київським державцям задля реалізації цього проекту [52, с. 81]. Проте брак коштів став на заваді втіленню цієї задумки. У 1533 р., за ініціативою черкаського старости О. Дашковича, Пьотрковський сейм знову розглядав це питання, але й на цей раз грошей не знайшли [53].

Лише в середині другої половини XVI ст. плани щодо використання козацтва стали втілюватись в життя. Сигізмунд II Август спрямував на Запоріжжя у

1568 р. свої пропозиції щодо прийняття на королівську службу – при земцях наших знайдеться вам служба наша, за котру жалованье каждый з вас від нас одержить [54, с. 6]. Нажаль й на сьогодні дослідникам не вдалося віднайти королівської грамоти, яка б започаткувала створення постійного козацького реєстрового війська. Утім в наявності грамота Сигізмунда II Августа, датована 5 червня 1572 р., якою польський король підтвердив розпорядження коронного гетьмана Є. Язловецького щодо набору трьохсот козаків на державну службу та призначив шляхтича Я. Бадовського старшим та суддею над низовими козаками [55, с. 176]. Отже місцева влада була позбавлена своїх повноважень над козаками, які були виділені з інших верств населення та легітимізовані в окремий соціальний стан, отримавши особливі права і привілеї. До того ж, започаткування особливого підпорядкування реєстрового козацтва мало на меті запровадження над ним дієвого контролю та утримання від дій, що суперечать інтересам держави.

Відсутність юридичної градації серед реєстровців не виключала формальної диференціації, яка полягала у поділі козаків на старшину та рядових. І якщо всі реєстровці отримували платню та були виведені з під старостинської влади, то обрання старшини мало соціальний підтекст. Саме тому корона намагалася контролювати обрання на старшинські посади та докладала зусиль до їх займання шляхтичами польського походження. Козацьким очільникам, уряд намагався забезпечити міцне матеріальне становище, насамперед через реалізацію їх права на землеволодіння.

Вже за часів Стефана Баторія, який мав велику нелюбов до козацької сваволі, але під тиском обставин у 1578 р. був змушений назвати їх навіть «молодцями запорозькими», запропонувавши йти воювати Московію та піти на збільшення чисельності реєстрового війська [56, с. 32]. Воно відтепер набуло структурованості та складалося з двох частин. Першої, яка представляла собою офіцерську роту з 30 осіб, котрих очолював «поручник козаків низових запорозьких». Друга частина обіймала 500 козаків, поділених на десятки, кожним з яких керував отаман, що входив до складу цієї десятки [57, с. 153-

154]. У офіційних актах польського уряду очільник реєстровців називався «старшим», «поручником» або «гетьманом» – керівником військового підрозділу. Також йдеться й про поділ реєстрового війська на полки, сотні та десятки [58, с. 71].

Втім значуща більшість козацтва знаходилась поза межами реєстру. Мешкали вони переважно на волостях і лише самотні козаки віддавали перевагу січовій громаді. Ситуація змінювалась лише під час військових компаній, які були ініційовані Річчю Посполитою. На час походу його учасники, а також їх сім'ї, набували козацького статусу, чим гарантувалась надійність їх служіння державі. Втім після завершення військової компанії, звільнені козаки відмовлялись повертатися до свого первинного стану та виконувати повинності та сплачувати податки. Місцева влада була інформована, що до війська вони залучались як козаки, а відтак козацькі вольності залишаються за ними. Будучи озброєними та ще й згуртованими, вони могли зі зброєю в руках відстоювати свої права. Це створювало гострі конфлікти між козаками та урядовцями, зокрема старостами, які не мали в своєму розпорядженні засобів щодо протидії протизаконним зазіханням. Просити допомоги в уряді було малоефективним, тому державники були змушені скаржитися на козаків у місцеві суди [59, с. 190-192].

Особливо гостро ця проблема постала після Хотинської війни, в якій брали участь понад 40 тис. козаків, а по її закінченню в реєстрі залишилося лише 3 тис. Козацьке повстання під проводом М. Жмайла, яке завершилось Куруківською угодою (ординація 1625 р.), не значно збільшило чисельність тих хто перебував на державній службі, кількість реєстру зросла до 6 тис. і з цього часу слово «випищик» увійшло в офіційний документообіг королівства. Також за ординацією 1625 р. в реєстровому козацькому війську було запроваджено полково-сотенний устрій, за тим зразком який існував у польському війську, його поділили на 6 полків, за територіальною ознакою: Білоцерківський, Київський, Канівський, Черкаський, Корсунський,

Переяславський. Які, у свою чергу, структурно склалися з сотень, а ті з десятків. Королівська влада визнавала за реєстровими козаками право обирати кандидата на уряд старшого (гетьмана), якого потім мав затверджувати король, обирати старшину, сотників, яким надавалися адміністративні та судові повноваження щодо козацького стану [60].

Утім козацька непокора щодо утисків з боку корони, яка мала прояв у постійних повстаннях змушували уряд Речі Посполитої вживати все більш жорсткі заходи щодо умов існування реєстрового козацтва, позбавляючи його вільностей та впроваджуючи стримуючі дисциплінарні обмеження. Так, унаслідок поразки козаків під Боровицею в 1637 р., великий коронний гетьман С. Конецпольський спрямував на повагу вального сейму власні пропозиції щодо зміни політико-правового устрою та військово організаційних засад Війська Запорізького [61, с. 63]. У 1638 р. Варшавський сейм затвердив ординацію війська запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої, яка скасувала звичайні козацькі права та привілеї. Зокрема в ній йшлося про таке: оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення бога як володаря всіх воєн, розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер в наслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів. Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму [62, с. 440].

Старшим реєстрового війська, на період від сейму до сейму, призначався комісар, яким міг стати лише шляхтич, чию кандидатуру пропонували королю на затвердження великий та польний коронні гетьмани. Комісар складав

присягу на вірність королю та Речі Посполитій, текст якої сейм затвердив у ординації. Старший комісар знаходився у прямому підпорядкуванні великому гетьману коронному та отримував повноваження головнокомандуючого, який мав право вищого суду над реєстровцями.

Така ж процедура запроваджувалась щодо полковників та осавулів, які призначались лише зі шляхти, вірній польській короні. Як і старший комісар полковники знаходились у підпорядкуванні великого гетьмана коронного і були зобов'язані постійно знаходитись на території свого полку, виконуючи покладені на них обов'язки.

Щодо низового командного складу – сотників та отаманів, то вони могли бути призначені з осіб козацького стану, людей лицарських. Режим військово-територіального прикріплення поширювався на всіх козаків. Їм не дозволялося селитися в інших містах на Україні окрім Черкас, Чигирини, Корсуня та заборонялось залишати міста своєї дислокації без паспорту виданого старшим комісаром. Також вводилась заборона брати шлюб з міщанами. А в разі виникнення спору між міщанином та козаком, він підлягав розгляду спільно підстарости та козацького полковника [63, с. 441].

Отже попри стійкий опір, який шляхта та місцева влада чинила залученню українського козацтва на державну службу та наданні йому відповідних прав та привілеїв, козакам вдавалося виборювати та відстоювати свої інтереси, змушувати корону до вироблення правових основ існування козацької верстви. У цьому протистоянні «козацьки вольності» за військову службу набували конкретної правової форми в реєстрових деклараціях до королівських привілеїв: звільнення від податків та повинностей, надання особливого адміністративного підпорядкування та судочинства, свобода обрання місця помешкання, права на землеволодіння та зайняття промислами.

Утім королівські привілеї не завжди ставали насправді охоронними грамотами. Польські магнати та шляхта чуючись в силі продовжували захоплювати землі козаків та селян нехтуючи їх правами. Право сили ніхто не

відміняв [64, с.141]. Випереджаючи один одного, як про це свідчить літопис, то поставили вже усюди там, кому де що дісталось, межові стовпи свої, і привласнили козаків, що мешкали на тих містах, так само як і посполитих чоловіків, накладаючи на них десятину і тягли всі, і у такий спосіб мали намір їх зовсім знищити [65, с. 42]. Звичайно козаки скаржилися короні, втім тиск на уряд з боку магнатерії щодо роздачі запорозьких земель ставав все сильнішим. Найбільш щасливим в цьому намаганні був кн. І. Вишневецький, який все ж таки спромігся отримати грамоту на володіння Запоріжжям [66, с. 88-89]. Утім Хмельниччина завадила здійсненню князівських задумок.

1. Див.: Труды института востоковедения Академии наук СССР. Ленинград : издательство Академии наук СССР, 1932-1947. Т. 34: Сокровенное сказание : монгольская хроника 1240 г. под названием Mongol-un niruča tobčiyan : Юань чао би ши, монгольский обыденный изборник / С. А. Козин ; [предисловие члена-корреспондента АН СССР Н. Поппе]. Т. 1 : Введение в изучение памятника, перевод, тексты, голоссарии. Москва ; Ленинград, 1941. 619 с.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологическою комиссиею / ред. Н. Костомаров. Санкт-Петербург : Тип. 2-го отд. Собственной Е. И. В. канцелярии. 1846. Т. 1: 1340–1560. 432 с. С. 194.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1890. Ч. 7. Т. 2 : Акты о заселении ЮгоЗападной России (1471–1668 гг.). С. 21.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев: В тип. И. и А. Давиденко. 1876. Ч. 7. Т. 1 : Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700 гг.). С. 83.
5. Див.: Źródła dziejowe. Т. XXII : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. XI : Ziemie ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów–Braclaw), dział III, Warszawa, 1897, 736+LX s. S. 396.
6. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях. Киев : Унив. тип., 1876. 66 с. С. 36, 44.
7. Любавский М. К. Начальная история малорусского казачества. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1895. № 7. С. 217–244. С. 229.
8. Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки. Москва: Университет. тип. 1892. 884 с. С. 531.
9. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiéj Rusi Macieja Strykowskiego. Wyd. nowe, będące dokładném powtórzeniem wyd. pierwotnego królewieckiego z roku 1582 poprzedzone Wiadomością o życiu i pismach Strykowskiego przez Mikolaja Malinowskiego, oraz rozprawa o latopiscach ruskich przez Danilowicza, pomnozone przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań.. Warszawa : Gustaw Leon Glücksberg, 1846. [4], 63, XLVIII, 392 s. : il. S. 19.
10. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Одесса: Тип. «Техник», 1912. Т. I : Литовский период. 595 с. С. 446.

11. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : В 37 т. Киев, 1859–1914. Ч. 7. Т. 2 : Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1668 гг.). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. II, II, 644 с. С. 157.
12. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : В 37 т. Киев, 1859–1914. Ч. 7. Т. 2 : Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1668 гг.). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. II, II, 644 с. С. 157.
13. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : В 37 т. Киев, 1859–1914. Ч. 7. Т. 3 : Акты о заселении Южной России XVI–XVIII вв. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1905. 1255с. С. 22.
14. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченка. Київ : Т-во «Знання» України, 1992. 192 с. С. 27.
15. Гейденштейн Рейнгольд. Записки о Московской войне (1578-1582) : перевод с латинского. Санкт-Петербург : издание Археографической комиссии, 1889. [4], LXXXVI, 312 с. С. 259.
16. Антонович В. Б. Содержание актов о казаках 1500–1648. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе*. Ч. 3 : Т. 1 : Акты о казаках (1500–1648). Киев : Тип. И. и А. Давиденко, 1863. СХХ, 433 с. С. XXII. ; Він же Про козацькі часи на Україні. С. 46–48.
17. Максимович М. Ответные письма М. П. Погодину. *Собрание сочинений Максимовича М. А.* Киев : Тип. аренд. Е. Т. Керер, 1880. Т. 3 : Языкознание. История словесности. 749 с. С. 261–262.
18. Szajnocha K. Dwa lata dziejow naszych, 1646–1648: opowiadanie i źródła. Warszawa : «Gazeta Polska», 1900, Т. I. 470 s. S. 27.
19. Див.: Rawita-Gawroński Fr. Obszar, zaludnienie i tworzenie się Kozaczyzny. Kraków : Nakł. «Świata Słowiańskiego», 1914. 475 s. ; Rawita-Gawroński Fr. Geneza i rozwój idei kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku. Warszawa–Kraków : nakł. Księgarni J. Czerneckiego, 1924. 152 s.
20. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО / Авт.: О. Бачинська, Т. Чухліб, В. Щербак. Київ : Кристал Бук, 2015. 400 с. С. 7.
21. Грушевский М. Барское староство : исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев : Тип. Импер. универ. св. Владимира, 1894. VI, 404 с. С. 25–27.
22. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1994. Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625, 1995. X, 624, [4] с.
23. Грушевский М. Барское староство : исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев : Тип. Импер. универ. св. Владимира, 1894. VI, 404 с. С. 25.
24. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2002. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 464 с. С. 68.
25. Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. Petersburg : nakład i druk Jozafat Ohryzko, 1859. Т. II : Ab an. 1550 ad an. 1609. S. 318.
26. Wereszczyński Józef. Droga pewna do prędszego y sńadniejszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, jako też względem drozniejszey obrony

- wszystkiego ukraińskiego położenia od nieprzyjaciół Krzyża świętego. Kraków, 1590. 56 s. S. 14–20.
27. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Київ : Академія наук УРСР, 1954. 536 с. С. 26.
  28. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Wydaje T. Xżu L. dla Miłośników Języka i Dziejów. w Krakowie : w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem K. Mańkowskiego, 1868. 152 s. S. 39.
  29. Грушевський М. С. Байда-Вишневецький в поезії й історії. *Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол. : П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ», 2007. Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки» : 1906–1916. XX, 756 с. С. 90–115.*
  30. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка. Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625. 1995. X, 624, [4] с. С. 141.
  31. Стороженко І. С. На яку січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні? *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 7. 2009. С. 6–18. С. 10.
  32. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січи Запорозької. Т. 5 : Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни: (відбитка з 3-го випуску «Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права». Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. № 12). Київ : Друк. Української АН, 1927. С. 203–340. С. 330.
  33. Кумке К. К вопросу о термине «казак – казачество», относящемуся к XVI–XVII вв. *Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва*, Київ – Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р. У 3 вип. / Ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), М. П. Ковальський, В. С. Степанков, Ф. П. Шевченко, В. О. Щербак (відп. секр.). АН України. Інститут історії України; Дніпропетровський державний університет. Вип. 1. Київ : Інститут історії України, 1993. 164 с. С. 29.
  34. Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січи Запорозької. Т. 5 : Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни: (відбитка з 3-го випуску «Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права». Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. № 12). Київ : Друк. Української АН, 1927. С. 203–340. С. 222.
  35. Каманин І. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. 94 с. С. 67.
  36. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–середина XVII ст. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 2000. 300 с. С. 123.
  37. Терновский Н. Н. К истории Запорожского края Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1904. С. 23.
  38. Dubiecki, Marian Kudak. Twierdza kresowa i jej okolice. Warszawa : nakł. Gebethnera i Wolffa, 1900. 154 s. S. 21, 114.
  39. Эварницкий (Яворницкий) Д. И. История запорожских казаков. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1892. 641 с. Т. 1. С. 131.
  40. Див.: Путешественныя записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. В Санктпетербурге : При Императорской Академии наук, 1787. [2], 273, [1] с. С. 244.
  41. Эварницкий (Яворницкий) Д. И. Вольности запорожских казаков : историко-топографический очерк. Санкт-Петербург : Типо-литогр. и фото П. И. Бабкина, 1898. 405, VI, [1] с. С. 147.
  42. Dubiecki, Marian Kudak. Twierdza kresowa i jej okolice. Warszawa : nakł. Gebethnera i Wolffa, 1900. 154 s. S. 41.

43. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ : З друк. Укр. Акад. Наук. Вип. 6. 1929. XLII, 527, II, [1] с. С. 163.
44. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии. Церкви и приходы прошедшего XXVIII столетия : Вып. 1-2. Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1880. Вып. 1 : Нынешние уезды : Екатеринославский, Верхнеднепровский, Новомосковский и Павлоградский. Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1880. V, 573 с. С. 217.
45. Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав : тип. Екатеринославскаго Губернскаго Правления, 1873. 272 с. С. 116.
46. Стороженко А. Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевском, Запорожскомъ гетманѣ временъ Стефана Баторія. *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал*. 1897. № 1. Янв. 125–145. С. 134.
47. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ : З друк. Укр. Акад. Наук. Вип. 6. 1929. XLII, 527, II, [1] с. С. 166.
48. Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. Одесса : Гор. тип., 1838. [4], 66 с. С. 31.
49. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса : тип. А. Шульце, 1886. Т. 14. [2], 814, II, II с. С. 374.
50. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ : З друк. Укр. Акад. Наук. Вип. 6. 1929. XLII, 527, II, [1] с. С. 199.
51. Стороженко А. В. Стефанъ Баторій и Днѣпровскіе козаки : ізслѣдованія, памятники, документи и замѣтки. Монографія. Киев : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1904. 327 с. С. 27.
52. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1894. 94 с. С. 81.
53. *Źródła dziejowe*. T. XXII : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI : Ziemie ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów–Braclaw), dział III, Warszawa, 1897, 736+LX s. S. 419.
54. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : В 37 т. Киев, 1859–1914. Ч. 3. Т. 1 : Акты о казаках (1500–1648 гг.). Киев : Тип. И. и А. Давиденко, 1863. СХХ, 433 с. С. 6.
55. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : В 37 т. Киев, 1859–1914. Ч. 7. Т. 2 : Акты о заселении Юго-Западной России. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1890. II, II, 644 с. С. 176.
56. *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*. Cracoviae : Sumptibus Academiae Literarum Cracoviensis, 1887. T. XI : Acta Stephani regis 1576–1582. S. 32.
57. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка. Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625. 1995. X, 624, [4] с. С. 153–154.
58. *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*. Cracoviae : Sumptibus Academiae Literarum Cracoviensis, 1887. T. XI : Acta Stephani regis 1576–1582. S. 71.
59. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : В 37 т. Киев, 1859–1914. Ч. 3. Т. 1 : Акты о казаках (1500–1648 гг.). Киев : Тип. И. и А. Давиденко, 1863. СХХ, 433 с. С. 190–192.

60. Ordynacya woyska J.K.M. Zaporoskiego: przez ... Stanisława Koniecpolskiego ... postanowiona w obozie Ostrowa na Niedwedzkich Łozach dnia 6 listopada 1625. B.m.dr., 1626.
61. Okolski Szymon. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem Koronnym i Zaporoskiej, w r. 1637, miesiąca Grudnia, przez Jasnie Wielmożnego JMP. Mitolaja z Potoka Potockiego, ... szczęśliwie zaczętej i dokonczonej / K. J. Turowski ed. Krakow, 1858. S. 63.
62. Konstytucye seymu walnego koronnego warszawskiego szescniedzilniego 1638. *Volumina legum*. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. Petersburg : nakład i druk Jozafat Ohryzko, 1859. T. III : Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone. 472, XV. s. S. 440.
63. Konstytucye seymu walnego koronnego warszawskiego szescniedzilniego 1638. *Volumina legum*. Przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. Petersburg : nakład i druk Jozafat Ohryzko, 1859. T. III : Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od Seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego Seymu uchwalone. 472, XV. s. S. 441.
64. На скаргу, яку Б. З. Хмельницький подав королеві Владиславу IV, у зв'язку з наїздом Д. Чаплинського, король відповів: «Силі треба протиставляти силу, і ти також воїн. Коли Чаплинський міг знайти собі приятелів і товаришів, і ти теж, можеш знайти. Знаю я і про утиски козакам, але ж допомогти не в силах. Пора здається усім вам пригадати, що ви воїни, ви маєте шаблі, і хто вам забороняє захистити себе? Я ж, із свого боку, завжди буду вашим благодійником». Докл. див.: Костомаров Н. И. Собрание сочинений в 12 томах. Серия: Собрание сочинений. Москва : Издат. Терра, 2010. Кн. 4. Т. 9 : Очерк домашней жизни и нравов велико-русского народа в XVI и XVII столетиях; Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. 560 с. С. 141.
65. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще..., собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана 1785–86 года. Москва : Университетская тип., 1874. 819 с. С. 42.
66. Tomkiewicz Wł. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1933. 2+XVI+406 s. S. 88–89.